

ОСПОРЮВАННЯ ЗАПОВІТУ В СУДІ: ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

Андрієнко І. С., Середницька І. А., Церковна О. В.

У статті здійснено комплексне дослідження правової природи, підстав і механізмів судового оспорування заповітів в Україні. Акцентується увага на важливості цієї тематики в контексті зростання кількості спадкових спорів, ускладнення сімейно-майнових відносин, трансформації правосвідомості населення та розвитку судової практики у сфері цивільного і спадкового права. Оспорування заповіту розглядається як один із ключових інструментів захисту порушених або оспоруваних спадкових прав, що має значення не лише для забезпечення справедливості у конкретних правовідносинах, а й для стабільності цивільного обігу загалом.

Здійснено аналіз юридичної природи заповіту як одностороннього правочину, що є засобом вираження волі заповідача щодо розпорядження майном на випадок смерті, і розкрито співвідношення між принципом свободи заповіту та можливістю його оскарження. Особливу увагу приділено дефектам волі як підставі для визнання заповіту недійсним, а також проблематиці розмежування нікчемних і оспоруваних заповітів.

Подано аналіз позицій Верховного Суду, які конкретизують підходи до тлумачення норм спадкового права, зокрема щодо значення формальних порушень при посвідченні заповіту та допустимості відхилення від формальних вимог у разі збереження автентичного волевиявлення заповідача. Висвітлено також наукові підходи щодо оцінки психічного стану заповідача, його когнітивної компетентності та здатності усвідомлювати юридичні наслідки своїх дій як ключових елементів формування дійсної волі.

Наголошується на необхідності міждисциплінарного підходу до проблеми оспорування заповітів, що включає як правовий аналіз, так і інструментарій судової психології та медичної експертизи. У роботі обґрунтовано, що оспорування заповіту є не лише реакцією на порушення спадкових прав, а й превентивним засобом правового захисту, що виконує функції правової охорони та запобігання зловживанням.

Здійснено аналіз процесуальних аспектів оскарження заповіту, кола суб'єктів, наділених правом на подання позову, а також окремих колізій у правоза-

стосуванні. Зазначається необхідність подальшого вдосконалення законодавства у сфері спадкового права задля забезпечення балансу між автономією волі заповідача та правовими гарантіями спадкоємців.

Ключові слова: заповіт, оспорування заповіту, недійсність заповіту, нікчемний правочин, волевиявлення, дієздатність, судова практика, спадкові спори.

Andriienko I. S., Serednytska I. A., Tserkovna O. V.
Challenging a will in court: legal grounds and judicial practice

The article conducts a comprehensive study of the legal nature, grounds and mechanisms of judicial challenge to wills in Ukraine. The emphasis is on the importance of this topic in the context of the increase in the number of inheritance disputes, the complication of family and property relations, the transformation of the legal consciousness of the population and the development of judicial practice in the field of civil and inheritance law. Challenge to a will is considered one of the key tools for protecting violated or contested inheritance rights, which is important not only for ensuring justice in specific legal relations, but also for the stability of civil circulation in general.

The legal nature of a will as a unilateral transaction is analyzed, which is a means of expressing the will of the testator regarding the disposal of property in the event of death, and the relationship between the principle of freedom of a will and the possibility of its challenge is revealed. Special attention is paid to defects of will as a basis for declaring a will invalid, as well as the issue of distinguishing between null and contested wills.

An analysis of the positions of the Supreme Court, which specify approaches to the interpretation of the norms of inheritance law, in particular regarding the significance of formal violations when certifying a will and the admissibility of deviations from formal requirements in the event of preserving the authentic expression of the testator's will, is presented. Scientific approaches to assessing the mental state of the testator, his cognitive competence and ability to realize the legal consequences of his actions as key elements of the formation of a valid will are also highlighted.

The need for an interdisciplinary approach to the problem of contesting wills is emphasized, which includes both legal analysis and the tools of forensic psychology and medical examination. The work substantiates that contesting a will is not only a reaction to violations of inheritance rights, but also a preventive means of legal protection that performs the functions of legal protection and prevention of abuse.

The analysis of the procedural aspects of contesting a will, the circle of subjects entitled to file a lawsuit, as well as individual conflicts in the application of law is carried out. The need for further improvement of legislation in the field of inheritance law is noted in order to ensure a balance between the autonomy of the testator's will and the legal guarantees of the heirs.

Key words: will, contesting a will, invalidity of will, void transaction, expression of will, legal capacity, jurisprudence, inheritance disputes.

Постановка проблеми та її актуальність.

Оспорювання заповіту в суді є важливим аспектом цивільного права, що відображає складність та делікатність спадкових відносин. В умовах зростання кількості майнових спорів та ускладнення сімейних зв'язків, питання захисту спадкових прав набуває особливої актуальності.

Дослідження цієї теми є важливим з кількох причин:

По-перше — оспорювання заповіту є механізмом захисту прав спадкоємців, які вважають, що їхні права були порушені. Це особливо важливо в ситуаціях, коли заповіт був складений під тиском, у стані недієздатності або з порушенням законодавства.

По-друге — забезпечення справедливості — судовий розгляд спорів щодо заповіту сприяє встановленню справедливості та запобігає зловживанням у спадкових відносинах.

По-третє — аналіз судової практики щодо оспорювання заповітів дозволяє виявити проблемні аспекти законодавства та сприяє його вдосконаленню.

По-четверте — можливість оскарження заповіту стимулює учасників спадкових правовідносин до відповідального ставлення до складання заповітів та дотримання вимог законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанням оспорювання заповіту приділили увагу чимало українських учених-правознавців, серед яких варто виокремити І.В. Спасибо-Фатєєву, І.О. Дзеру, Ю.О. Заїку, З.В. Ромовську, О.Є. Кухарева, О.П. Печеного, С.Я. Фурсу, та ін. Зокрема, І.В. Спасибо-Фатєєва досліджувала дефекти волі як підставу недійсності правочинів; І.О. Дзера

аналізувала теоретичні та практичні проблеми визнання недійсним заповіту як способу захисту спадкових прав; О.П. Печений зазначав, що якщо до процесу посвідчення заповіту залучено свідків, слід ретельно підходити до їх вибору, оскільки при виникненні спору їх пояснення матимуть доказове значення. Проте, на сьогодні, залишаються питання, які потребують подальшого дослідження та є досить актуальним

Метою цієї статті є комплексний аналіз правових підстав та судової практики оспорювання заповітів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 1217 Цивільного кодексу України, спадщина може переходити до спадкоємців або на підставі заповіту, або за законом.

Законодавство гарантує кожній особі право самостійно визначати майбутніх спадкоємців, укладаючи заповіт. Будь-яка дієздатна особа має можливість передати через заповіт усе своє майно або його частину як фізичним особам (незалежно від того, чи є вони спадкоємцями за законом), так і юридичним особам або навіть державі. Заповідач також має право позбавити спадкування окремих спадкоємців за законом або всім одразу.

Стаття 1233 ЦК України, визначає заповіт як особисте розпорядження фізичної особи щодо її майна на випадок смерті.

Свобода заповіту виступає складовою комплексу основоположних прав і свобод людини. Дотримання принципу свободи заповіту має виключати свавільне ігнорування волі заповідача.

Так, в постанові ОП КЦС від 29.01.2024 в справі № 369/7921/21 зазначено, що свобода заповіту охоплює особисте здійснення заповідачем права на заповіт шляхом вільного волевиявлення, яке, будучи належним чином вираженим, піддається правовій охороні і після смерті заповідача. Свобода заповіту як принцип спадкового права включає, серед інших елементів, також необхідність поваги до волі заповідача та обов'язковість її виконання. Також зазначається, що законодавець у ЦК України не передбачив такої підстави для кваліфікації заповіту, посвідченого секретарем сільської ради, нікчемним, як відсутність рішення виконавчого комітету сільської ради щодо покладання на цю посадову особу вчинення нотаріальних дій, так і відсутність вказівки в заповіті місця народження заповідача. Це не впливає на форму заповіту та порядок його посвідчення. Протилежна кваліфікація буде базуватися на мотивах розширеного

розуміння вимог до форми і порядку його посвідчення і порушить принцип свободи заповіту, оскільки він піддається правовій охороні й після смерті заповідача [10].

Як зазначає О.П. Печений, підстави нікчемності та недійсності заповіту викладені законодавцем у самостійних частинах ст. 1257 ЦК. Заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. Судом заповіт визнається недейсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідає його волі. Це положення має безпосередній зв'язок із принципом свободи заповіту як ключовим положенням спадкового права, що формує окремий вид (підставу) спадкування (ст. 1217 ЦК), та з відповідними нормами законодавства про спадкування, якими визначена форма заповіту і порядок його посвідчення. [8; С. 189].

Кухарев О. Є., вказує, що правильне тлумачення заповіту має на меті з'ясувати справжню волю спадкодавця, що є ключовим для забезпечення законності спадкового розпорядження та попередження неправомірного втручання в спадкові відносини. [4; С. 20].

Значення заповіту полягає в тому, що він є єдиним правовим способом, за допомогою якого фізична особа може розподілити своє майно після смерті за власним бажанням.

Сучасна українська доктрина наполягає на пріоритеті реального волевиявлення заповідача над суто формальними порушеннями у структурі заповіту.

Так, О. Є. Кухарев у своїй статті підкреслює, що сучасна судова практика демонструє тенденцію до функціонального підходу у тлумаченні форми заповіту, за якого порушення технічних вимог не завжди тягне недійсність правочину, якщо не викривлено справжнє волевиявлення спадкодавця. Автор вважає, що надмірне формалізоване тлумачення вимог до посвідчення заповіту суперечить принципу справедливості й правової визначеності [6; С. 10–11].

Заповіт є вираженням особистої волі спадкодавця, тому він має бути складений безпосередньо заповідачем (за винятком спільного заповіту подружжя).

Заповіт набуває юридичної сили тільки після смерті заповідача або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання його померлим. До цього часу він не створює для спадкоємців жодних прав чи обов'язків. Навіть якщо зацікавлені

особи дізнаються зміст заповіту за життя спадкодавця, вони не можуть його оспорювати, оскільки документ набуває чинності тільки після відкриття спадщини.

Оспорювання заповітів як юридичний феномен функціонує на перетині норм матеріального права та інституту судового контролю. З урахуванням психологічного елементу волевиявлення, дослідження цього питання потребує міждисциплінарного підходу, що включає правознавство, судову психологію та медичну експертизу. Проблематика оспорювання заповіту набуває особливої актуальності у зв'язку зі зростанням кількості спадкових спорів у контексті трансформації сімейних структур та правосвідомості в українському суспільстві.

Оскільки заповіт є одностороннім правочином, заповідач має повне право змінити або скасувати його в будь-який момент до своєї смерті.

Закон передбачає можливість оспорювання заповіту в судовому порядку. Визнання заповіту недейсним можливе у випадку, якщо він суперечить вимогам законодавства або є наслідком порушення прав заповідача чи інших осіб.

Законодавство України розрізняє нікчемні (абсолютно недейсні) та оспорювані заповіти.

Нікчемний заповіт — це документ, який не має юридичної сили, не може бути виконаним і не потребує окремого судового рішення про визнання його недейсним. Іншими словами, оскарження такого заповіту в суді не є необхідним, оскільки його нікчемність прямо передбачена законодавством (ч. 1 ст. 1257 ЦК України).

На відміну від нікчемного заповіту, недійсність оскаржуваного заповіту визначається виключно через суд. Загалом, заповіт може бути предметом судового оскарження та визнаний недейсним у разі доведення, що волевиявлення заповідача було здійснене під примусом або не відповідає його справжній волі (ч. 2 ст. 1257 ЦК України).

Так, недійсність заповіту слід розглядати не лише як механізм відновлення порушених прав, але й як юридичну санкцію, що має превентивний та охоронний характер. Адже визнання заповіту недейсним покликане не просто усунути юридичні наслідки недейсного волевиявлення, але й забезпечити стабільність цивільного обороту, виключивши можливість реалізації неправомірного спадкового правочину.

Право на звернення до суду для захисту порушених спадкових прав, спричинених недейсним заповітом, корелюється зі ст. 15 ЦК України,

котра гарантує кожній особі можливість відстоювати свої цивільні права у випадку їх порушення, невизнання або оскарження. Таким чином, якщо складання недійсного заповіту призводить до порушення, невизнання або оскарження прав та інтересів особи, вона має законне право на захист цих прав у судовому порядку. Згідно зі сталою судовою практикою, правом на оскарження заповіту наділені виключно особи, чії спадкові права, що випливають з норм книги шостої Цивільного кодексу України (спадкоємці за законом, спадкоємці за іншим заповітом, відказоодержувачі), були порушені внаслідок складання цього заповіту.

Наукове обґрунтування правової природи визнання заповіту недійсним як способу захисту порушених прав спадкоємців надає і О. Є. Кухарев, який справедливо зазначає, що оспорування заповіту в суді має спеціалізований характер і відрізняється від інших позовів про недійсність правочинів тим, що тісно пов'язане з моментом відкриття спадщини та специфікою спадкового волевиявлення. На думку автора, визнання заповіту недійсним — це не лише механізм реагування на юридичну помилку, а цілісний інструмент правової охорони інтересів потенційних спадкоємців, які були усунені від спадкування з порушенням вимог закону [2; С. 62–63].

Для визнання заповіту недійсним, ключовим є встановлення підстав його нікчемності. Згідно зі ст. 1257 ЦК України, заповіт, складений неправомочною особою або з порушенням форми, є нікчемним. Право на заповіт має лише цілком дієздатна особа (ст. 1234 ЦК України). Тому, нікчемними є заповіти недієздатних, малолітніх, неповнолітніх (окрім тих, хто набув повної дієздатності згідно ст. 34–35 ЦК України) та осіб з обмеженою дієздатністю. Також, через заборону заповіту через представника (ст. 1234 ЦК України), нікчемним є заповіт, складений представником. Важливо, що недієздатність заповідача повинна існувати саме на момент посвідчення заповіту.

Так, проаналізувавши Постанову КЦС ВС від 09.06.2021 у справі № 755/8686/17, можна зазначити, що якщо фізична особа у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину у її присутності підписує інша особа (абзац 1 частини четвертої статті 207 ЦК України). Аналіз абзацу 1 частини четвертої статті 207 ЦК України свідчить, що у певних випадках допускається підписання правочину іншою особою, якщо сторона

правочину має різного роду вади, що заважають їй це зробити. У цьому разі порядок підписання іншою особою правочину регламентується частиною четвертою статті 207 ЦК України. Особа, яка підписує правочин (рукоприкладник), сама не є стороною правочину. Жодних прав і обов'язків щодо правочину, який нею підписується, в неї не виникає. Її роль зводиться виключно до заповнення певної вади особи, яка є стороною правочину. У справі, що переглядалася, було встановлено, що підписання заповіту іншою особою відповідало волевиявленню заповідача, а також встановлено фізичну неможливість підписання правочину особисто самим ОСОБА_3 через тремтіння рук. Як висновок, апеляційний суд зробив правильний висновок про відсутність передбачених законом підстав для кваліфікації заповіту як нікчемного [13].

Формування дійсної волі заповідача є ключовим елементом правомірного правочину. Згідно з концепцією свободи волевиявлення, яка лежить в основі цивільного права, визнання заповіту недійсним через дефект волі можливо лише за умов, коли порушено здатність особи до вільного і свідомого вибору. Психологічний стан індивіда на момент складання заповіту має розглядатися не лише формально-медично, а й з урахуванням когнітивної компетентності особи (competence) та її здатності до прогнозування юридичних наслідків.

Щодо строку позовної давності для вимог про визнання заповіту недійсним, у книзі шостій Цивільного кодексу України та статті 258 ЦК України не встановлено спеціального строку для оскарження заповіту чи застосування наслідків його недійсності. Тому в таких випадках застосовується загальний строк позовної давності, який становить три роки.

Скасування заповіту в судовому порядку за позовом зацікавленої особи неможливе (ст. 1254 ЦК України). Це право належить лише заповідачу. Принцип свободи заповіту дозволяє заповідачу в будь-який час змінити або скасувати заповіт без пояснення причин. Тоді як за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі (частина друга статті 1257 ЦК України).

У спадковому праві (книга 6 ЦК України) законодавець передбачив конструкцію втрати чинності заповіту. Втрата чинності може мати, зокрема, у разі: складання нового заповіту, коли відбувається втрата чинності попереднім заповітом.

Тобто, якщо новий заповіт повністю суперечить попередньому заповіту, то новий заповіт скасовує попередній заповіт і визначення спадкоємця (спадкоємців) і спадкового майна відбувається на підставі останнього заповіту; якщо права та обов'язки не існують (припинилися) або перетворилися на інші (наприклад, склад майна, визначеного спадкоємцю (спадкоємцям) на час складання заповіту, на момент відкриття спадщини істотно змінився, зокрема, якщо зазнало трансформації право вказане в заповіті). Саме тому законодавець визначає, що чинність заповіту щодо складу спадщини встановлюється на момент відкриття спадщини.

Тлумачення статті 216 ЦК України свідчить, що слід відмежовувати правові наслідки недійсності правочину і правові наслідки виконання недійсного правочину; до правових наслідків недійсності правочину належить те, що він не створює юридичних наслідків. Окрім цього якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною; правові наслідки виконання двостороннього недійсного правочину охоплюють собою двосторонню реституцію; законом можуть бути встановлені особливі умови застосування наслідків визначених в статті 216 ЦК або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів (наприклад, особливим правовим наслідком недійсного заповіту при їх множинності може бути відновлення чинності попереднього заповіту (частина четверта статті 1254 ЦК України). Тобто законодавець лише в окремих випадках передбачає таку конструкцію як відновлення чинності правочину.

У сучасній судовій практиці основною причиною для оскарження заповітів є дефекти волі або волевиявлення заповідача. Для встановлення психічного стану заповідача на момент складання заповіту, що може свідчити про його нездатність усвідомлювати свої дії, використовується висновок посмертної судово-психіатричної експертизи, що призначається судом. У деяких випадках також може бути призначена почеркознавча експертиза. Так, для визнання заповіту недійсним на підставі ст. 225 ЦК України необхідно довести абсолютну неспроможність особи в момент складання заповіту розуміти значення своїх дій та керувати ними. Наявність тяжкого захворювання в заповідача не є безумовною підставою для визнання заповіту недійсним [12].

Висновки. У судовій практиці трапляються помилки при розгляді спадкових справ. Зокрема, суди не завжди з'ясовують підстави звернення позивачів, не перевіряють належність та достатність доказів, а позивачі обирають неефективні способи захисту.

Таким чином, інститут оспорування заповіту потребує не лише вдосконалення процесуального механізму, а й наукового осмислення через призму когнітивно-психологічної спроможності особи реалізувати спадкове волевиявлення. Перспективним напрямом розвитку правового регулювання є кодифікація критеріїв оцінки юридичної дійсності заповіту, з урахуванням клініко-юридичних стандартів. Водночас судова практика має набути стандартизованості щодо оцінки доказів волі та її дефектів, уникати формалізму та забезпечити баланс між презумпцією волі та захистом уразливих категорій осіб.

Література

1. Дзера І. О. Теоретичні та практичні проблеми визнання недійсним заповіту як способу захисту спадкових прав. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 157-177.
2. Кухарев О. Є. Визнання заповіту недійсним як спеціальний спосіб захисту прав спадкоємців. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття: тези доп. учасників IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 лист. 2020 р.)*. Харків: НДІ публічної політики і соціальних наук, 2020. С. 62-64.
3. Кухарев О. Є. Новітні тенденції недійсності заповітів, складених із порушенням вимог щодо форми та порядку посвідчення. *Слово Національної школи суддів України*. 2021. № 1(34). С. 6-16.
4. Кухарев О. Є. Теоретичні та практичні аспекти тлумачення заповіту як спеціального способу захисту прав спадкоємців. *Часопис цивілістики*. 2020. Вип. 39. С. 17-23.
5. Кухарев О.Є. Аналіз судової практики розгляду цивільних справ про спадкування : практ. посіб. Київ : Алерта, 2024. 422 с.
6. Печений О. П. Спільний заповіт подружжя: тенденції формування судової практики. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2025. № 4 (110). С. 36-43.
7. Печений О. Проблеми застосування окремих видів заповітів у нотаріальній і судовій практиці. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2024. № 12 (107) С. 31-36.
8. Печений О.П. Деякі проблеми недійсності заповіту. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 189–192.

9. Печений О.П. Реалізація деяких видів забезпечення виконання зобов'язання у русі спадкових правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. ПРАВО. 2024. Вип. 84. Ч. 1. С. 364–369.

10. Постанова ОП КЦС ВС від 29.01.2024 у справі № 369/7921/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/116919791>.

11. Спадкове право: крізь призму судової практики: монографія. За ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2021. 536 с.

12. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2023 рік) / Автор та редактор В. І. Крат. Київ, 2023. 662 с. URL: <https://t.me/glossema/1451>.

13. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2022 рік) / Автор та редактор В. І. Крат. Київ, 2022. 444 с. URL: <https://t.me/glossema/727>.

14. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

Андрієнко І. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

Середницька І. А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

Церковна О. В.
кандидат юридичних наук,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ